

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inverted worlds and belated baroques

Edelmann, E.

Citation

Edelmann, E. (2022, May 18). *Inverted worlds and belated baroques*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3304175>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3304175>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

[Nederlandse titel] *Verkeerde werelden en late barok*

Dit proefschrift onderzoekt de esthetische en politiek-economische relevantie van twee literaire gemeenplaatsen, “de verkeerde wereld” en “de wereld als theater.” De analyse van deze *topoi* betreft zich op een aantal teksten uit de Duitstalige en Latijns-Amerikaanse moderne literatuur en filosofie. De doelstelling van het onderzoek is, vast te stellen in hoeverre deze twee wereld-metaforen een kritische bijdrage aan het maatschappelijk debat kunnen leveren en wat hun heuristische waarde daarbij is.

Terwijl de oorsprong van deze twee metaforen ver terug in de mondiale cultuurgeschiedenis gaat, stelt dit proefschrift dat de politiek-economische relevantie van deze concepten zich voor het eerst in de context van de expansie en crisis van de wereldmarkt tijdens de barok openbaart. De barok dient hier niet zo zeer als een stijl of kunsthistorisch tijdperk gezien te worden, maar als het predicaat en de esthetische manifestatie van het opkomend kapitalisme en het aanbreken van het moderne tijdperk. De barokke esthetiek karakteriseert zich door een overvloed van vormen, tegenstellingen en *chiaroscuro*-effecten. De barok en de bijbehorende esthetiek gebruik ik als *transhistorisch* begrippen die niet zo zeer aan het idee van een epochenclassificering gebonden zijn, maar aan een sociaal-esthetische manifestatie, d.w.z. verschijningsvorm, die vanaf de 17de eeuw tot ver in onze eigen tijd rijkt. Tevens is de barok ook een *transcultureel* begrip dat zich op verschillende continenten manifesteert. Het proefschrift plaatst zich hier duidelijk in de Latijns-Amerikaanse theoretische traditie van barok en neobarok, die transculturaliteit en culturele symbiose benadrukt.

De in dit onderzoek besprokene *topoi* van de verkeerde wereld en de wereld als theater worden als “late barokke” [belated baroque] esthetisch kritische verschijnselen gedefinieerd. Het concept van “de verkeerde wereld,” dat ook de betekenis van een “omgekeerde” wereld heeft, gaat terug op de bewustzijnsfilosofie van Hegel en Marx, en stoelt op de fenomenologische scheiding tussen enerzijds de verschijningen, en anderzijds het wezen van de sociale fenomenen in de moderne samenleving. Marx spreekt in dit verband van een “verkeerd

bewustzijn,” en impliceert daarmee, dat de dingen in de moderne maatschappij anders aan de mensen verschijnen dan dat ze zijn. In een samenleving, waarin de vrije markt de overhand heeft gekregen, zijn de maatschappelijk gepraktiseerde mystificatie van de markwerking en de reïficatie van de sociale relaties van de mensen onderling het ideologische mechanisme, waardoor de mensen en de dingen zich tot elkaar verhouden. Dit gebeurt echter voornamelijk op onbewuste wijze. Daardoor wordt een sociaaleconomische rollenverdeling aangenomen, die in dit proefschrift aan de hand van de laat-barokke metafoor van het wereld-theater besproken wordt. Uitgangspunt hierbij is dat de vrije markt mensen tot theatrale rollendragers reduceert, die zich onderling als verkoper, producent, speculant, vluchteling, vagebond, armoedzaaier of grootgrondbezitter tot elkaar verhouden, en daarmee de sociale tegenstellingen in de maatschappij reproduceren en intensifiëren. Het veelal onbewuste aspect van dit handelen of *acteren* leidt niet slechts tot een verkeerd bewustzijn en dus tot de naturalisatie van deze sociale verhoudingen, maar ook wederom tot een verkeerde of omgekeerde wereld. Zowel Max Weber als ook Karl Marx hebben aangetoond, dat de moderne mens in maatschappelijk economische structuren gevangen is, waaruit hij individueel niet kan uitstappen. Echter, deze structuren bestaan daarentegen alleen omdat de mensen onderling zelf aan elkaar op een dagelijkse basis de wetten van de markt opleggen.

Het eerste hoofdstuk van dit proefschrift bestaat uit een theoretisch kader dat niet alleen binnen de recente intensivering van de “*sociological turn*” in de literatuurwetenschap gesitueerd kan worden, maar zich ook op de eerdere ontdekking van literaire principes in de sociologie aan het begin van de vorige eeuw baseert. De samenhang van literaire en sociologische kritiek komt naar voren door middel van de gedeelde belangstelling voor het zogenaamd “typische” of “typologische” in de moderne maatschappij dat aan de hand van de zogenaamde “sociale typen” uit de analyse van de socioloog Georg Simmel beschreven wordt. Simmel beriep zich bij zijn sociale typen op de esthetische uitwerking van romanfiguren uit de burgerlijk realistische roman. Literaire personages verwijzen niet simpel naar fictieve individuen, maar juist naar maatschappelijke typen, die tevens ook sociaal-theatrale rollendragers zijn. De gemeenschappelijke interesse

van literatuur en sociologie bestaat dus uit de kritische beschrijving van de burgerlijke maatschappelijke verhoudingen.

De Europese kapitalistisch-maatschappelijke rollenverdeling, eenmaal geëxporteerd naar, en opgelegd aan, de koloniale gebieden produceert noodzakelijkerwijze een nieuwe maatschappelijke tweedeling een daarmee ook herordening van de lokale rollenverdeling. Het postkoloniale perspectief op Latijns-Amerikaanse context blijft in het proefschrift behouden en dient als basis voor de ontwikkeling van nieuwe barokke lees- en interpretatiestrategieën in een door de wereldmarkt toenemend geglobaliseerde wereld. Deze leesstrategieën berusten onder meer op de perspectivische theorie van de barokke schildertechnieken van *trompe-l'oeil* en *anamorfose*, zoals gedefinieerd door Severo Sarduy. Daarnaast zijn de laat-barokke leesstrategieën onder andere ook gebaseerd op de term “acculturatie” van de socioloog-antropoloog Fernando Ortiz, die sociaaleconomische processen als een tegenstrijdige ophoping van culturele en economische lagen beschreef. Vervolgens wordt in dit hoofdstuk de “verkeerde wereld” als een dialectisch principe uitgewerkt dat enerzijds de moderne wereld als een door antagonisme bepaalde samenhang definieert en anderzijds duidt op de noodzakelijkheid van een algehele omkering van economische en morele waarden in de maatschappij.

Het tweede hoofdstuk gaat over het literaire genre van het fantastische als een concrete esthetische uitwerking van de verkeerde wereld. De maatschappelijke reïficatie en mystificaties krijgen door middel van het fantastische een concreet gestalte en zijn het gevolg, zo beargumenteert het proefschrift, van het burgerlijke falen om wezen en verschijning van de dingen te verenigen. Het gevolg is een verscheurd bewustzijn dat kenmerkend is voor het fantastische in de moderne cultuur, omdat de kloof tussen de ideële en de reële wereld als absoluut geponeerd wordt. De twee laat-barokke schelmenromans, E.T.A. Hoffmanns *Die Elixiere des Teufels* en Reinaldo Arenas' *El mundo alucinante* beschrijven de breuk tussen idealiteit en realiteit aan de hand van het sociale type van de moderne dichter en schelm, die de poëtische waarheid als enige uitweg ziet om de eenheid te herstellen. Tevens kunnen beide romans gezien worden als een commentaar op de poging tot nationale eenheid in zowel de Latijns-

Amerikaanse alsook de Duitse gebieden in de context van het kapitalistische burgerdom en de markteconomie in de 19^e eeuw. Een pessimistisch of sceptisch wereldbeeld met betrekking tot het geloof in historische progressie lijkt hier echter de overhand genomen te hebben. Ook kunnen beide romans als een kritisch commentaar gelezen worden op het idee van historische progressie en het historische determinisme, dat kenmerkend is voor zowel het 19^e eeuwse idealisme alsook het positivisme.

Het derde hoofdstuk onderzoekt de topos van het wereld-theater nader en bespreekt het theatrale en sociaaleconomische begrip van het “masker,” ook wel “karaktermasker” genoemd. Het masker is hier een begrip dat wederom de breuk tussen verschijning (oppervlakte) en wezen (kern) zichtbaar maakt en betrekking heeft op de burgerlijke definitie van het maatschappelijke subject: het individu. De eerste sectie gaat over de vraag onder welke voorwaarden het individu in de moderne maatschappij kan bestaan, en wat zijn essentiële eigenschappen zijn. Daarna worden voorbeelden van verschillende maskers en individuen uitgewerkt, die ook altijd in sociologisch en esthetische zin als ideaaltypen gezien moeten worden. Deze ideaaltypen en maskers zijn, de “vrouw,” de “*drag queen*” en de “soevereine denker.” Het gaat hier wederom gedeeltelijk om laat-barokke schelmachtige typen, die te maken hebben met de breuk tussen realiteit en idealiteit, en in een sociaal-antagonistisch krachtenveld geplaatst zijn, waaruit zij proberen te ontsnappen. Zij zoeken daarom naar een positie buiten deze verhoudingen. Ze lijken in eerste instantie aan de sociale tegenstellingen en de burgerlijke antinomieën te kunnen ontsnappen, doordat ze nieuwe esthetische, economische en filosofische waarden tegen de heersende maatschappelijke waarden proberen te mobiliseren. Het hoofdstuk stelt echter kritische kanttekeningen bij dergelijke ontsnappingspogingen.

Het vierde en laatste hoofdstuk gaat ervan uit dat de moderne omkering van de traditionele waarden uiteindelijk plaats maakt voor het postpolitieke en posthistorische perspectief, wat ook altijd samengaat met een reactionair gevoel van verlies van maatschappelijke waarden. De postpolitieke en posthistorische visie wordt geanalyseerd aan de hand van drie hedendaagse schrijvers, Roberto Bolaño, Herta Müller en W.G. Sebald. Zij representeren het huidige concept van

de geëngageerde schrijver dat haaks op de poststructuralistische definities van auteurschap staat. De auteur is nu niet langer een op de achtergrond staande instantie, die in feite weinig controle heeft over de uitlegging van het geschreven werk, maar becommentarieert en stuurt de interpretatie van zijn werk. Er kan gesproken worden van een zogenaamde “*confessional turn*.” Literatuur fungeert hier als autofictie, waarbij de eigen herinneringen en belevenissen van de auteur als commentaar op het maatschappelijke debat gezien kunnen worden, en daarmee tot een collectieve beleving worden gemaakt.

De literatuur na het postmodernisme, zo luidt de these, doet recht aan de quasi-metafysische zoektocht naar de zin van het leven in het heden, waarbij het “heden” gezien moet worden als het “logische” en chronologische resultaat van verleden processen. Het gaat hierbij om een latent historisch determinisme waarbij het literaire en culturele debat zijn blik naar het verleden en richt om het heden te begrijpen. Deze blik naar het verleden - het gevolg van verschuiving van traditionele historiografie of geschiedschrijving naar de “*memory studies*” of het herinneringsdiscours - gaat gepaard met een zekere depolitisering van het maatschappelijke debat. De catastrofes van de 20^e eeuw, bijvoorbeeld het fascisme en het stalinisme in Europa, of de bloedige guerrillaoorlogen en het repressieve staatsgeweld in Latijns-Amerika hebben tot een diep wantrouwen ten opzichte van het “politieke” geleid. De politieke wereldvisie wordt in de context van de romans als “totalitair” beschouwd en vervolgens verruild voor de ethische wereldvisie. Het ethische wereldbeeld legt de nadruk op de morele plicht om rekenschap en getuigenis af te leggen voor de schending van de mensenrechten uit het verleden om zo tot een kritische beschouwing van het heden te komen. Het argument in het hoofdstuk is dat een dergelijk herinneringsdiscours ten eerste ten koste gaat van een politieke visie op de toekomst, en daarmee met het concept van het politieke zelf en ten tweede uitgaat van een problematisch historisch determinisme dat het heden tot het logische en noodzakelijke resultaat van voorgaande historische processen reduceert.

Het herinneringsdiscours is niet alleen het gevolg van het postpolitieke en posthistorische maar, zo wordt beargumenteerd, ook het resultaat van de scheiding tussen het privédoein van de economische verhoudingen en het

publieke terrein van politieke representatie. Deze maatschappelijke verscheuring, samen met het algemene wantrouwen in de politiek, leidt bij het individu tot een verlies van een algehele politieke visie, als mede het vermogen om tussen linkse en rechtse politiek een onderscheid te maken.